

A BESZÉD A HALLGATÓSÁG FÜGGVÉNYÉBEN

Bata Sarolta – Gráci Tekla Etelka

Beszédünket számos tényező befolyásolhatja. A beszélő saját jellemzőin (testi, lelki állapot, nem, kor stb.) kívül a beszédpartner jellemzői és a beszédszituáció egyéb tényezői is jelentős szerepet játszhatnak a beszéd alakulásában.

Az előadás kiindulópontjául egy, a beszédpartner életkorának (fiatal, középkorú, idős) a temporális jellemzőkre gyakorolt hatását vizsgáló pilot study szolgált (Bata–Gráci 2009, Bata 2009). Az eredmények alapján a felmerülő beszédszituációs tényezők közül a beszédpartner életkora mellett elsősorban az ismerősi viszony, a szociális státusz, a becült életkor (ismeretlen beszédpartner esetében), a felvétel során való összeszokás, a témában való közös érintettség és a hasonló szakmai háttér mutatott nagymértékű hatást a beszéd temporális jegyeinek és a beszédlépéseknek alakulásában. Az előadás ezen eredmények magyarázatára, illetve a további a beszédet befolyásolható tényezők összegyűjtésére keresett elméleti hátteret. Első lépésként a beszédalkalmazkodási kutatások alapján felállított akkomodációs elméletek kialakulását és a jelen eredményekre, valamint a további kutatásokhoz való felhasználhatóságát elemeztük.

A beszédalkalmazkodás alapjai a stílus kutatásokban gyökereznek. Az első stílus kutatások a beszédhelyzeti tényezőket mintegy független változóként, adottként kezelték, a stílusokról leválasztván (vö. pl. Joos 1968, Zwicky 1972, kontextuális stílus: Labov 1972), míg a beszédalkalmazkodási elméletek (vö. pl. Giles–Smith 1972, Bell 1984) hangsúlyozzák a stílusoknak a függő mivoltát, vagyis hogy a beszédhelyzet egyes tényezői alapján rendeződnek.

A nem alkalmazkodásalapú modellekben a beszédfigyelem (kimondva vagy kimondatlanul) a stílusokat meghatározó tényező. Joos (1968) és Zwicky (1972) a lezser és a gondozott beszédet állítja szembe. Joos így öt, míg Zwicky két stílust különít el. Zwicky – ugyan elismerve, hogy nem teljes az átfedés, mégis – a beszédtempó függvényében elemzi a stílusokat. Labov ezzel szemben a beszélő beszédre fordított figyelmének mértéke alapján különíti el a stílusokat, így a spontán beszéd lezser és gondozott stílusváltozata mellett az olvasás három kategóriáját (szöveg-, szólista- és minimálpár-olvasás) is egyazon skálán jellemezve.

Ezzel szemben a beszédalkalmazkodási elméletekben a stílusoknak a hallgatóság tagjaihoz fűződő viszony alapján rendeződő, a beszédet befolyásoló tényezőit emelik ki. Giles és Smith (1972) négy pszichológiai elmélet segítségével értelmezi a beszédalkalmazkodást: a hasonlósági szimpátia, a szociális interakció, az oktulajdonítás és a csoporttelkülönülés keretében. Az elméletek szerint azon személyek felé érzünk nagyobb szimpátiát, akivel – az általunk fontosnak tartott paraméterekben – hasonlóak vagyunk. Tehát a társas interakciók során akkor érhetjük el jutalomként a másik megerősítését, figyelmét, hogyha hasonlóan tününk. Ez ugyan költségekkel jár, így a személy mérlegel(het)i, hogy az adott jutalomért megteszi-e az érte járó költséget. Ezt befolyásolja az ismeretség, a partnerről tudott információk – pl. a másik személynek tulajdonított presztízs, befolyás stb. –, az újabb találkozások valószínűsége stb.; illetve a másik személy cselekedetinek tulajdonított (valós vagy vélt) ok. Mivel a szociális viselkedés egy alapvető jellemzője a csoporthoz való tartozás jelzése, és ennek egyik alapvető formája a használt nyelvi változat, ezért a beszéd során is fellép(het) a másik személy vélt vagy tulajdonított beszédjellemzőihez való alkalmazkodás vagy azoktól való távolodás. A beszéd közvetlen címzettjén túl a hallgatóság többi tagja is hatással van a beszélőre. Bell (1984) annak függvényében, hogy a beszélő tudatában van-e annak, hogy egy adott személy hallja/hallgatja beszédét, és hogy ezt figyelembe veszi-e, a címzetten túl a hallgatónak, a vendég hallgatónak is tulajdonít a beszédalkalmazkodásban –

kiseb mértékű – szerepet. Ladegaard (1995) hangsúlyozza, hogy ezen szereplők hatása olykor – a beszélő szándékának függvényében – akár meg is haladhatja a címzettét. (Eredményeiben azonban nem csak a hallgatókhoz való alkalmazkodás, hanem a címzettől való szándékos divergencia – pl. az együttműködés megtagadásaként a nyelvváltozatok közötti váltás, illetve a kotextek, vagyis a témában már elhangozhatott társalgások hatása is számottevő.) Az egyes elemzések jelentős szerepet tulajdonítanak továbbá a szituáció tovább, a beszélőkön kívüli tényezőinek és a beszélő egyes szándékainak – pl. téma, a beszélgetés hangneme, a mutatni kívánt énkép –, illetve annak, hogy a címzett mennyiben és hogyan képes feldolgozni a stílusváltozatokat (észleli-e a jellemzőket, illetve hogyan értékeli – összefoglalóan vö. Eskénazi 1993).

A stílus elemzésében nem elhanyagolható tényező a beszélő repertoárja sem. Giles–Smith (1972), illetve Eskénazi (1993) is kiemeli annak szerepét, hogy a stílusválasztás és stílusváltás – amely az egyes stílus kutatásokban a stílust meghatározó tényezőnek tekintett körülmények/jegyek megváltozásából (pl. figyelem csökkenése, megváltozott mutatni kívánt énkép, a címzetről kialakított kép megváltozása stb.) ered – a másik személyhez való akkomodáció vagy tőle való divergálás a beszélő repertoárjának függvényében alakulhat kizárólag. A felállított elméleti keretek többé-kevésbé eltérően alakulnak annak tekintetében is, hogy mely nyelvi szintek, elemek variációjában keresik az egyes stílusváltozatok jellemző paramétereit. A fonetikai paraméterek mellett néhány esetben a lexikális, grammatikai stb. választásokkal is foglalkoznak a szerzők (pl. Zwicky 1972). Több a szegmentális tényezővel foglalkozik (pl. Joos 1968, Labov 1972, Bell 1984), mások a szupraszegmentális jellemzőkkel (vö. pl. Giles–Smith 1972 – paralingvisztikai jellemzők).

A beszélő mutatni kívánt arcának, tulajdonságainak alakulásában és a beszédpartnerek kapcsolatának alakulásában szerepet játszó tényezők megismeréséhez járulnak hozzá a különböző pragmatikai elméletek. A társalgás felépülésének általános szabályszerűségeit írja le Grice (1975) az Együttműködési Elv és a maximák segítségével, amelyek a beszélőt és a hallgatót irányítják. Megkívánják, hogy a hozzájárulásuk a társalgáshoz legyen olyan, amelyet a beszédhelyzet (partner, hely, idő stb.) megkövetel. A beszédpartnerek egymáshoz való (nyelvhasználati) közeledésének, illetve egymástól való távolodásának magyarázata lehet az arc-teória, amely Goffmann (1955) szociológus elméletéből indult ki, majd Brown és Levinson (1987) fejlesztette tovább udvariassági elméletté. Az arc (face, arculat, homlokzat) az egyén önbecsülésének, önképének szimbóluma, amelyet társadalmilag jóváhagyott tulajdonságok körvonalaznak, ez széteshet, megőrződhet, fejlődhet a másokkal folytatott interakciók során. A társalgás során használt két arctípus a távolító és a közelítő arc, ezek segítségével jön létre az akkomodáció, illetve a divergáció a beszédpartnerek között. Egy másik szempontú udvariassági elmélet Leech-é (1983), amely szerint beszélgetéseinket az Udvariassági Elv irányítja, amely maximákban nyilvánul meg. Fonetikai szempontból az egyik legérdekesebb maxima a fatikus maxima, amely azt mondja ki, hogy kerüljük a csendet, tartsuk szóval beszédpartnerünket.

További, a kommunikációt befolyásolható tényezők elemzésében a szociopragmatikai kutatások eredményei segíthetnek. Az egyik fő területük a beszédaktusok kutatása, amelyek során elkülönítik a külső (vagy társadalmi meghatározók: hatalmi viszonyok) és a belső (pragmatikai meghatározók – beszédaktus jellege) kontextuális tényezőket. A legfontosabb eredmények többek között a kérés, a visszautasítás, bocsánatkérés megformálásának módjairól számolnak be az említett tényezők alapján (vö. Blum-Kulka et al. 1989 és Szili 2004).

A stíluselméletek mellett a felvételek elemzése során felmerült kérdések értelmezéséhez további kutatási irányzatok bevonása is szükséges, hiszen nemcsak a beszéd szegmentális és szupraszegmentális jellemzői, hanem a beszédlépések és a beszédlépés-váltások alakulása is jellegzetes mintázatokat mutat a hallgatóság és az egyéb szituációs tényezők tekintetében. A

társalgás felépülésének jellegzetességeivel, így a beszédlépések és a beszélőváltások szabályszerűségeivel foglalkozik a diskurzuselemzés (pl. Couthard 1977, Gumperz 1982). Az elemzésekben társadalmi szempontok is megjelennek: többek között a társadalmi egyenlőség/egyenlőtlenség, az előítéletek, a szociális különbségek, az iskolázottság és a kultúra (rejtett) hatása a társalgásra, ezen belül elsősorban a hatalom és nyelv viszonya, nyelvi hátrányos helyzet.

A stíluselméletek, a diskurzuselemzés és a különböző pragmatikai eredmények mellett számos további tényező is megjelent az előkísérlet tükrében, amelyhez további elméleti keretek bevonása és integrálása szükséges. Ilyen kérdés például a címzett beszédjellemzőinek megbecslése egymásnak ismeretlen beszédpartnerek esetében: milyen jegyek, körülmények határozzák meg; a státuszviszonyok rendeződésének aktuális szerepe, ennek meghatározó tényezői stb.

A további kutatásokhoz szükség van az alapvető fogalmak (pl. stílus) tisztázására, az elméleti keretek bővítésére, összehangolására és integrálására. Az így elkészült elméleti keretben több változó mentén érdemes empirikus kutatásokat végezni.

Irodalom

- Bata Sarolta 2009. A társalgás fonetikai jellemzőinek alakulása a beszédpartnerek életkorának függvényében. In: Váradí Tamás (szerk.): *III. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. (megjelenés alatt)
- Bata Sarolta – Gráczí Tekla Etelka 2009. Hatással van-e a beszédpartner életkora a beszélő beszédének szupraszegmentális jellegzetességeire. In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában, grammatika a diskurzusban*. Budapest, Tinta Kiadó, 74–83.
- Bell, Alan 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 13. 145–204.
- Blum-Kulka, Shoshana – House, Juliana – Kasper, Gabriele 1989. *Cross-cultural pragmatics: request and apologies*. Norwood, Ablex Publishing Corporation.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen 1987. *Politeness. Some universals in language use*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Coulthard, Malcolm 1977. *An introduction to discourse analysis*. London, Longman.
- Eskénazi, Maxine 1993. Trends in speaking style research. Keynote speech. In: *Proceedings of Eurospeech'93, Berlin*. 501–509. http://www.cs.cmu.edu/~max/#_Publications. A letöltés ideje: 2009. január.
- Giles, Howard – Smith, Philip 1979. Accommodation theory: Optimal levels of convergence. In: Giles, H. – St. Clair, R. (eds.): *Language and social psychology*. Oxford, Blackwell, 45–65.
- Goffman, Erving 1955. On face-work: An analysis of ritual elements in social interactions. *Psychiatry* 18. 213–231.
- Goffmann, Erving 1967. *Interaction ritual: Essays on face-to-face behavior*. Garden City, New York, Anchor Books.
- Grice, Herbert Paul 1975. Logic and conversation. In: Cole, P. – Morgan, J. (eds.): *Syntax and semantics* 3. New York, Academic Press, 41–58.
- Gumperz, John Joseph 1982. *Discourse strategies*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Iványi Zsuzsanna 2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125. 74–93.
- Joos, Martin 1968. The isolation of styles. In Fishmann, J. A. (eds.): *Readings in the sociology of language*. The Hague, Mouton, 185–191.
- Labov, Willam 1972. *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Ladegaard, Hans J. 1995. Audience design revisited: Persons, roles and power relations in speech interactions. *Language & Communication* 15/1. pp. 89–101.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. London, Longman.
- Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Zwicky, Arnold 1972. On causal speech. In: *Papers from the Eighth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago, Chicago Linguistic Society, 607–615.

Köszönettel tartozunk Bartha Csilla tanárnőnek a szakirodalom megismeréséhez nyújtott segítségével, a lényegkiemelést, továbbgondolást segítő megjegyzéseiért, az előadáshoz való hozzászólásaiért.